

## Други светски рат – педесет година касније\*

Владо Стругар

Поводом обележавања педесетогодишњице победе над фашизмом историчару се намеће мисао да ће већина последица Другог светског рата тешко моћи да се смести у историјски распон 20. века. Јер, његови су узроци зачети исходима Првог светског рата, а његове последице, које још трају, могу узроковати нови глобални сукоб.

Свет се опет налази пред историјском раскрсницом ка којој су после претходног светског рата пошли Сједињене Америчке Државе, Велика Британија и Савез Совјетских Социјалистичких Република. А сада јој се, после периода „хладног рата“, приближавају Сједињене Америчке Државе, Немачка и Јапан. Мање од пола века било је довољно пораженима да у настављеном невојном сукобу заузму место победника и да се преобличе у творце „новог светског поретка“.

Југославија је, неспорно, историјски обележила већи део 20. века, обистинивши основна начела победника у Првом светском рату, а затим и као осамостаљена, друга по реду у човечанству, целовита комунистичка држава. Суноврат југословенског комунистичког национализма, растакање социјалистичког поретка у источноевропским земљама и подршка великих сила и НАТО-а сецесионистичким снагама условили су распад и разбијање социјалистичке Југославије и стварање нове двочлане федерације – Савезне Републике Југославије.

Међутим, независно од измењених интереса и садашњег односа снага у свету, узме ли се у обзир да је антифашистичка коалиција уништењем немачког нацизма спасила човечанство од покоравња насиљу и ропству, епоху су обележили и југословенски родољуби заузевши духовни престол јунаштвом, одбацивањем Тројног пакта и стварањем повољних услова савезницима – везивањем снага и држањем самосталног одсека на једном од стратегијских фронтова. Тако су обезбедили да могу гордо стати уз војске три победничке велике силе, поносни што су допринели немерљивом моралном чину пуном етичке ваљаности.

\* Проширени уводни говор на истоименом научном скупу, припремљеном старашњем Црногорске академије наука и уметности и Српске академије наука и уметности, одржаном у Подгорици, 20–22. септембра 1995. године.

Збиља, што казује и чему смера овај наслов; куд се исперио и колико би да опсегне; какво трагање навештава падајући задњим роком на пола stoleћа након завршетка онога дуготрајног оружаног сукобљавања; маши ли се, можда, и подједнако времена у пређашњем добу, сеже бар две до три деценије уназад, јер су претходно настајали узроци и спремала се учешћа, а позније, обликовали се исходи и дешавале њихове последице? Одиста, Други светски рат, раним коренима, самим догађањем и доцнијим одражајима, везује ли се за сав историјски распон 20. века?

## **Свет пред новим историјским раскршћем**

Историчар Југославије, исходећи од њенога крила а видиком на судбину отаџбине, што би данас узбуђеније проговорио и прешније питао пре него невесело каже: које се мноштво државничких решења и колико свега учинака по исходима Првог светског рата слегло заплетом у многоструке узрочности Другог светског рата. И намах би ту додао, наглашавајући: докле се, пак, недавним смаком Совјетског Савеза докочава свемашно надметање, историјски започето с краја Првог светског рата, а потом пригодно звано сукобом између демократског Запада и комунистичког Истока. Иначе, за трајања Другог светског рата то надгорњавање се утихло, и суздржано одвијало, да се не би нарушила успешност садејства у антифашистичкој коалицији. А напоследку, са раздела заједничке победе над фашизмом, супарништво је обострано гневно подагнато, и претворило се у големо непријатељство, кажу, „хладни рат“, у ствари, најжешће спорење, првенствено између Сједињених Америчких Држава и Совјетског Савеза као главних држалаца два супротстављена војна блока – Северноатлантског пакта и Варшавског уговора.

Тако насупрот, а по свој прилици ипак равно историјској висини три победничке земље на крају Другог светског рата, дакле, Совјетског Савеза, Велике Британије и Сједињених Америчких Држава – с навршетком педесетгодишњице њиховој победи следственог империјалног сучељавања, човечанству се надносе поново три силе, овог пута, непромењено Сједињене Америчке Државе и две онда поражене, па у међувремену обновљене државе – Немачка и Јапан.

Отуд, умесно је, иако прерано за историчарев коначан суд, ипак упоређивати задобитак искористилаца „хладног рата“ са завојевањима победника, посебно, у оба светска рата; нарочито, потребно је промишљати о износитости овога последњег издигнућа, одвећ важног за цео људски род.

Заиста, како ће одстојавати, и куда претезати, и које прохтеве уткивати свету ово потоње тројно врхунство; какво ће решавање о будућности света бивати без потпуног удела људством милијардите и самосталне Кине, без једнаког учешћа Велике Британије, која се исцрпла као колонијално царство, без ревног слушања Русије, ево доста лишене великодржавног престижа услед пропасти њом најпре створеног, па ширеног и штићеног комунистичког социјализма, те икад ли од ње мање стварног моћства за утицај на евроазијском пространству од

времена Бечког конгреса (Аустрија, Русија, Прусија, Енглеска, 1814–1815) и Свете алијансе (савез Аустрије, Прусије и Русије, с доцнијим приласком Француске, 1815–1830)?

## Југославија – симбол епохе

Југославија, при свему томе, за седамдесет година и поред је и наред, и на окомици и у средишту; кад је одсудно, прворедан је судеоник, иначе, непрестано зависна од светског збивања на простору европском. И слободно речено, чини се да више од иједне друге државе, бар сажетије и очевидније од икоје непатворене политичке заједнице у Европи, Југославија собом представља јарко обележје епохе; саставом народносним и разликама међу религијама, просвећеностима и завичајностима, налазећи се као појава и намењеност, чинилац и дејство, у обухвату сва три узастопно одређујућа зглоба историјске укупности 20. века.

Целовито је Југославија својим постанком обистинила два главна начела Антанте, победника у Првом светском рату, наиме, општост либералне демократије и примену права народа на самоопредељење. На подлози историјске државности Србије и Црне Горе, с највишом етичком одликом ратничког бораштва и тековином грађанске демократије у Србији, и с тежишном постојаношћу у захвалној вољности целокупног Српства, назвала се краљевство једнако суверених Срба, Хрвата и Словенаца, и намах се испољила отвореном за сједињујући развој друштва уз помоћ личне слободе грађанина на темељима приватне својине.

А на годину и шест месеци од почетка Другог светског рата силе Осовине су напале и војскама прегазиле Југославију, њену целокупност искидале, неке области присвојиле, остале покрајине препустиле управи својих подложних савезника.

Но убрзо, из повређеног и непотрвеног родољубља, кретњом нескрхане борачке снаге, извио се оружани отпор окупацији.

У Српству, међутим, устаништво се расцепило.

Једно предвиђање одређује да се ограниченим нападима и другим сметњама, повременим и местимичним, онемогућава спокојство окупатора, па кад много клону због жртава својих војски на великим фронтovima, тад их истерати и васпоставити Југославију, монархију, с јединственом владавином, какву је имала пре слома, али без обнове Бановине Хрватске, јер њена творба бејаше од хрватских фашиста искоришћена за разарање југословенске одбрамбене моћи и државне целине.

Друго предвиђање изражава одлучност да се неодложно, у целој земљи, устанички зарати с окупаторима и колаборационистима, и не чекајући на близак освајачев одлазак, већ како се где може, током оружане борбе, да се оснивају и подижу органи власти, неистоветни с установама монархије, за наумљен створ и обличе у федеративну републику преиначене Југославије.

И како је борбеност, управо одрешило ратовање против нацистичке Немачке и фашистичке Италије, првенствено међу свим значењима ваљаности у антифашистичкој коалицији, тако је друго предвиђање,

комунистичко и републиканско, већма од првог, монархистичког, удо-вољавало главној потреби трију удружених велесила; иначе, целим смером приближено је изворно револуционарном прохтеву Совјетског Савеза, а крајњим циљем задуго је неприхватљиво ратоводствима Сједињених Америчких Држава и Велике Британије, где даваху прихват и потпору избеглој влади неизмењено признате Краљевине Југославије.

Та два предвиђања, убрзо супротстављена и ношена оружану сукобљеним снагама, сачињавају политичку суштину свеколиког, четворогодишњег, југословенског разбијања фашистичке окупације. Комунисти, републиканци, надбили су супарнике, краљевске официре и грађанске политичаре, и преовладали, коначно, благодарећи неким својим стратегијским преимућствима:

- проповеднички разговетније и политички смелије од монархиста, окупљали су антифашисте у свим народима широм земаља југословенских, од реке Соче, на западу, до доњег Вардара, на југу;

- разборитије и одважније су засновали и потом стално увећавали противокупаторску војску, с немењаним тежиштем њеног постанка, ратног дејства и попуњавања људством у покрајинама Српства;

- неупоредиво храбрије и упорније, не штедећи животе ни своје нити људства које су предводили у војним радњама, наморали су окупаторе да на тлу југословенском употребљавају повремено ојачаване трупе да би овуд покривале засебно ратиште, али изузетно заплетене употребе формацијских јединица због непостојања линијског фронта као раздела између бојишта и позадине;

- користили су непрестано политичку потпору од Совјетског Савеза, једно време оданде примали стратешке савете, преко вођства Комунистичке интернационале, а после имали опрезно али наклоно заступање кроз међународно дејство совјетске владе;

- стварали су устаничку власт подобно обрасцу бољшевичких совјета;

- стекли су признање британске владе, након прекретнице Другог светског рата, да је народноослободилачки покрет истрајан и замашан, баш најјачи и најважнији југословенски учесник у рату против фашизма;

- подстакли су британско вођство да, у покушају спасавања монархије у Југославији, краљевску владу принуди на договор с комунистичким предводницима народноослободилачког покрета о противокупаторској сарадњи, а монархистичком војном људству ускрати даље англо-америчко снабдевање ратним средствима.

Комунисти су доживели горду радост, имајући сопствену војску и већ саздану државу, у данима доласка Совјетске армије у источну област Југославије при гоњењу нацистичких трупа. Победа је била и велика и сурова: монархистички одреди растрвили су се и пропали, тучени на одступним путевима немачке војске, а народноослободилачки покрет је сву земљу обухватио и коначно се обликовао федеративном републиком, с комунистима на власти.

Три велесиле у антифашистичкој коалицији сагласно су званично признале преуређену Југославију. И појавила се она зорно међу оснивачима Организације уједињених нација, словевћи онде као херој антифашистичког отпора, за Другог светског рата највиднији износилац само-

сталног народног ослобођења испод окупатора, устаничком борбом на земљишту читаве отаџбине.

Комунисти су крајем рата, с целом тековином и укупном намереношћу, стали под окриље Совјетског Савеза, у сву свету признатог за главног издржаоца антифашистичке оружане борбе и најдосежнијег ломитеља свеколике војне моћи нацистичког рајха.

И као што је руском октобарском револуцијом произишла из Првог светског рата прва држава којом ће владати једино комунисти, тако се у Другом светском рату југословенском антифашистичком борбом, под вођством комуниста, издигла изнутра слична творевина, државног устројства и осталих приличности за свемоћ предводничке политичке партије.

Историјски, дакле, република Југославија је друга по реду у човечанству, а једина непосредно везано за сам ток Другог светског рата, целовито саздана комунистичка држава. Тек идућих година истиснуће комунисти остатке грађанских странака и сами завладати у источноевропским земљама, из којих су немачки окупатори били протерани победоносним наступањем совјетске војске на Беч и Берлин. У међувремену је и велику Кину, завршавањем дуготрајне револуције, опсегла комунистичка власт.

---

### ***Суноврат комунистичког национализма***

---

Већ при крају ратовања против Немачке, англо-америчко незадовољство због сљубљивања Југославије са Совјетским Савезом бива наговештај цепања тројног заједништва у антифашистичкој коалицији. Управо, показаће се, то је било прво предзначење убрзо потом, са Запада, поведеног „хладног рата“.

И тад одскок Југославије непристајањем на беспоговорну подвргнутост Совјетском Савезу указао се свету као необичан и посве неочекиван случај; а доиста беше историјски прво осамостаљење једнога сачиниоца из скупине земаља у совјетском идеолошко-политичком окружју.

Да би одбранило и унапредило независност Југославије, истргнуте испод надзора совјетске доктрине и воље, вођство партије комуниста изабира: за државу, стварање пријатељства с ванблоковским и ваневропским земљама, што ће се развити у челно припадање Покрету несврстаности и с тог положаја као веома видно, својеврсно значење у човечанству; а за друштво, да промишља и заводи самоуправљање, по његовој речи, историјски нов начин опуномоћивања човека за друштвену улогу и колективно стваралаштво.

Крајем десетогодишњег раздобља самозаштите од совјетске претње, и под врхом државе веома сасређене управе, испољавају се у републикама чланицама федерације привредно оснажена и политички доста разговетна настојања да се национална самообразба надреди уставно озакоњеном чувању и уважавању вредности савезне државе.

Властодршци, когод упорито и редовно а понеко тек спорадично, још понављају партијске изреке о братству и јединству и југословенском социјалистичком патриотизму, што је значило: Југославија је безу-

словна величина за све њене саставке. Али насупрот, ти моћни људи, свака дружина засебно, у појединој републици чланици, располагајући благом земље и снагом народа, опточили су поседнички сав друштвени рад и добитак у покрајини којом су управљали.

Политички устанак студената (1968) прорекао је, а последњи устав федерације (1974) потврдио, да та извесно својинска раздеоба Југославије (неко је рекао феудализација) одузима тле савезној држави. Надмоћима република чланица, свих скупа и сваке појединачно, условљавају се одлуке савезне скупштине и наредбе савезне владе. Прохтев национални је постао старији од потребе југословенске. Од историјских покрајина су начињене националне државе, с особитом пажњом на њихове границе, које се по средишту Југославије нису могле етнички орубити због помешаности настањених народа. И док су бочно Македонцима и Словенцима покрајинске границе по мери њихове насељености, оне остављају прилично Хрвата изван републике по њима зване, а највећма деле Српство, и то у житељство пет република чланица.

Власти шест република и двеју одржављених области у Србији раде самостално; међусобну сагласност уговарају по навици партијској, а стварно чине као да су једна другој инострани саговорник. Заправо, федеративна Југославија – од веома унутар управно стегнуте државе – каква је била скоро две деценије, од постанка с кључном важношћу и свеопштом применом демократског централизма као начела сваке друштвене организованости у земљи – претворена је у конфедерацију, означавану плурализмом интереса, том синтагмом без икаквог етичког својства и захтева.

У владавини Југославијом, у политици, привреди, култури, школском просећивању, у свему што је садржина и одраз опште друштвености, налази се и огледа врста опредмећеног тоталитаризма, која би се могла условно назвати *национални комунизам или комунистички национализам*.

И тај национализам, одиста, битном је каквоћом као и сваки други, препун самољубља поглавара и надмености проповедника, а именоване му потиче отуд што је саздан од једне комунистичке партије, коју ће напослетку (1989) сам искидати на њене покрајинске огранке.

Видљивији је у том комунистичком национализму, од икоје његове друге идејне црте, један доста густ пропламсај филозофије политике од пре више од једног столећа, поникле из родољубног а школског спајања хрватског државног права, увек наглашено званог историјском баштином, са природном потребом ондашњег малограђанства да има ширину за предузетништво и сопствену власт у домовини.

Властодршци у Хрватској су заиста предњачили у зачињању и потом сплитању и згушњавању комунистичког национализма. Омогућењу су били од икојег другог покрајинског огранка комуниста због дуготрајног и немењаног преимућства њихових првака у целокупној југословенској партији. И наметљивији су били од осталих комуниста, поставши трпељиви на проговоре сачуваних појмова и силно оживљених

прохтева католичког национализма међу Хрватима; с речју о народном помирењу, да би се запоставило старо супарништво и прећуткивало домаће крваво непријатељство зарад надмоћног и престижног издизања Хрватске (на пример, ратоборно понашање дела хрватског руководства у тзв. масовном покрету 1969–1971).

Хрватски комунисти су поучавали и каткад непосредно наводили комунисте у неким областима да се зоре самосвојношћу, јуначе као властодршци, да смањују законски одређена давања за Југославију, јавно и тајно се уплићу, несојно држе и лажљиво зборе, да би постојећом управном подељеношћу по републикама чланицама раскидно дубили раздвојеност Српства.

И словеначки комунисти су створили саобразан национализам, лепљив за веома бујан домаћи католички национализам, и снисходљив према Аустрији и Немачкој, а осоран и дрзновит према Југославији. Савезништва су хтели, и својем користољубљу да удовољавају, започињући откидање Словеније од југословенске државно-политичке целине. Међу словеначким комунистима, исто као и код хрватских, било је владајуће тоталитарно правило нацизма за човека: као јединка си ништа, а збијен с гомилом моћан као бог.

У Српству, међутим, био је неостварљив јединствен комунистички национализам, делимично стога што у свести народа живи историјско искуство доживљене демократије и отуд тежње ка обнови, повратку човекове личне слободе, а превасходно због све утвреније разграничености управно осамостаљиваних република чланица.

Наравно, и комунисти у Српству су слушали одредбу хрватско-словеначког старешинства југословенске партије да старању властодржаца поједине републике чланице припада само оно становништво на онолико простора којим непосредно управља. Тако је комунистима у Српству званично предодређен интернационализам, а нимало допуштено национално самоистичање. Штавише, обратно им је задато: да окривљују Србију због њенога творачког првенства и средишње улоге у монархији Југославији (што су католици и комунисти називали великосрпски хегемонизам).

Они су од своје воље, искрено у дружевности и ревно по партијности, помогли комунистима у Македонији, на самом тлу покрајине, да заснују националну државу на земљишту стеченом и одбрањеном балканским ратовима Србије и Црне Горе (1912–1913).

У Црној Гори, пак, љуто су се напрезали комунисти да створе црногорску нацију, и понеко је то радио с неистинитом поруком да ту сој људи не припада роду Српства, нити му је у предака икад било српске крви.

Уживели су се српски комунисти у Босни и Херцеговини, искрено и најодлучније, у подухват одржављења те републике чланице. И прече им је било да се покрајина начини самосталном за вид и моћ државе, него да се брину о животном опстајању Срба између католички саветованих Хрвата и исламском поуком усмераваних муслимана. Они су, по

свој прилици, више омогућавали да се врши светска беспримерност применом религијског веровања за одређење националне засебности муслимана – премда људства већином српског рода а мањином хрватског – него што су посредовали благодати за духовност Српства, самоодбрану просвећености српске, самосвојности културе и пуноће историјске свести. Битно им је било да су у Босни и Херцеговини Срби, исто као и Хрвати и муслимани, говорило се, конститутиван елеменат републике, што је највећма користило поглаварима при размери тројног учешћа у органима Партије и у већима власти.

Једнако, и српски комунисти у Хрватској одрешито су и постојано суделовали да се ту созда моћна држава, пошто су Срби, равноправно уз Хрвате, конститутиван чинилац републике. Српски комунисти су имаоци истине да су Срби у Хрватској својим одбрамбеним устанком и, потом, ратовањем против окупатора и колаборациониста (1941–1945) начинили од својих крајева ослобођена подручја на која се ослања и антифашистички отпор Хрвата, и ту зачиње република појавом хрватско-српског политичког већа за представљање бораца и изградњу власти. (На мноштву прворедних, испитаних и суочених изворних списа научно је израчунато да се у времену рата, 1941–1945, у јединицама Народноослободилачке војске Југославије у Хрватској налазило, узевши по бројчаном односу, у свему, постотком: прве ратне године – пет Срба а један Хrvat; друге године – 1,9 Срба а један Хrvat; треће године – 1,1 Србин а један Хrvat; четврте ратне године – један Србин а 2,1 Хrvat; укупно, коначним просеком, за све четири ратне године – 1,73 Србин а један Хrvat.)

Та претежност антифашистичког бораштва Срба наставила се после рата њиховим уделом у Партији и управи, у војсци и полицији, постотком знатно више од сразмерног бројног износа српског становништва у републици Хрватској. Корист, но и превара, текли су упоредо; српски комунисти су творили и штитили политички поредак републике Хрвата, у којој је, најзад, укинут и последњи завод за националну просвету Срба, па им је остало да се образују и у јавној друштвености исказују језиком и средствима хрватске културе, католичанством запојене и латинством обележене.

Да је издељеност Српства у федеративној Југославији кобно усађена том принудношћу на засебност политичког делања у оквирима поједине републике чланице указало се и као голема опомена након завршеног узмаха и дејства вођства Србије (1987–1989) да се одузме државност Косову и Војводини, те обе области врате на њихов првобитни ступањ самоуправе.

Тад је био тренутак, пошто се већ назирала неизбежност настанка вишепартијности у свету комунистичког социјализма, да комунисти, а поготово износиоци друкчијих и свежих политичких гледишта, хитно створе једну свесрпску политичку странку. А та странка би имала циљ да чува постојећу уједињеност Српства у Југославији, обједињава снаге народа, осили јединство родољуба у заштити отаџбине.

Међутим, уместо борачког удруживања Српства широм читаве његове настањености, сваки покретач је правио обитавалиште у дотичној републици. Комунисти, везани влашћу и навиком, гдешто су мењали унутарњу партијност. А ствараоци нових странака обрели су се око учитељевог огњишта, с више појмова о старини из предања у Српству, него проициљивих претпоставки о судбини рода у времену, што беше очито, скоре разградње и суноврата комунистичког социјализма.

### *Увод у нове сукобе*

Источнонемачко пробијање Берлинског зида (1989) и намах потом уједињење двеју немачких држава (дотоад 44 године постојећих засебно као вид казне пораженом освајачу нацистичком рајху) наговестили су отпадање кључа равнотеже „хладног рата“ у свету, одразили издизање премоћи Сједињених Америчких Држава, а снижавање моћства Совјетског Савеза. И како су тад балтичке републике објавиле своју сувереност, независну од Совјетског Савеза којем припадају, открива се да је римокатолички роваш кроз темеље и сву стројност комунизма покренуо вернике и далеко на истоку, растачући сав поредак социјализма у источноевропским земљама, а највидније и најзадртије у Пољској.

Кад су владе тих земаља, заједно са совјетском владом, одлучиле да се прво распусти војни савез, а после поништи и обавезност политичког садејства, по Варшавском уговору, то је била предаја, јер Северноатлантски пакт остаје нераспуштен а без супарника, што му је омогућило да се сили и до бесмисла.

Провалија у сукобу ненапуштених интереса ширена је и дубљена, да се комунистички социјализам распе и стровали, изнутра већ располућен католичким кућењем безбожности, ружењем православног словенства, проклињањем колективне својине. Упоредо, и још свирепије, подрован је комунизам сваковрсном разбојном радњом обавештајних служби капиталистичких земаља. И, надасве, дубински за опстанак онеспособљен је социјалистички поредак потпадањем млађих нараштаја укусу света на Западу; бестидно произвођеној жудњи за благодетима чулног живљења; празнословљу о слободи за човека; смртоносној опојности провалом, преваром, крађом и отмицом стицаног иметка.

Комунизам је, као преовлађујуће својство друштва, замењен национализмом, католичким и лаичким. Уместо дуготрајне једнопартијске владавине комуниста, настало је надметање за власт међу новим странкама, у друштву огромно усталасаном због распада пређашње стројности а нестизања у пристојну редовност.

Са истом битном намером, комунистички и католички националисти у Хрвата и Словенаца, доласком на власт путем вишестранаких избора, проглашавају, по претходном договору да буде истовремено, Хрватску и Словенију државама суверенства засебног и недељивог с Југославијом. На покушај ослабљене савезне власти да се заштити повређена уставна законитост шесточлане федерације, Хрватска и

Словенија одвраћају одлукама о потпуном растанку с Југославијом. Убрзо, одвојиће се и Македонија од Југославије. У Босни и Херцеговини, пак, одлучују муслимански и хрватски посланици да се република прогласи сувереном, упркос најодлучнијем отпору српских посланика.

Југославија се тим незаконитим откидањем република чланица смањила на двочлану федерацију Србије и Црне Горе, сажела на опсег историјске државности с којим је политичка заједница Срба, Хрвата и Словенаца започела своје постојање крајем Првог светског рата.

Срби у Хрватској су одбрамбеним устанком заштитили право на самоопредељење, одбацили одлуку католичко-комунистичке власти да их начини националном мањином, изразили везаност својих области за Србију и Црну Гору; у свему, цео подухват су уобличио стварањем Републике Српске Крајине као политичке заједнице у државотворном напону.

У Босни и Херцеговини Срби су оружаним отпором одбили да њиховим областима управљају муслимански и хрватски властодршци. Одбрамбено осамостањени, образовали су Републику Српску више с намером да је оспособе за очување уједињености својих области са Србијом и Црном Гором него да сопствену творевину оснаже и издигну као самосталну државу.

Постојање наједаред четири политичке заједнице у Српству, и сваке с установама државе, последица је разбијања шесточлане федерације југословенске. Али битна тежња у властима и јавности свих да се сачува уједињеност Српства, живљена у Југославији за минулих 70 година, опасно је погођена међународним признањем Хрватске и Словеније, а потом и Босне и Херцеговине, у њиховим покрајинским границама република чланица у федерацији Југославији, дакле, једино важним управно а не и државно-правно.

Тим признањем правда се међународно уплитање у збивања на тлу Југославије, најзад и војно мешање у настали грађански рат, верски рат и међунационални рат. Срби не пристају да своје право на самоопредељење, животе, благо и покрајине препусте владавини Хрвата и муслимана, још у Другом светском рату искушаној у убилачком сатирању српског народа.

Хрвате и муслимане, у рату против Срба у Републици Српској и Републици Српској Крајини, помажу стране земље: Сједињене Америчке Државе их штите, принуђују на садејство, предводе; Немачка ту и предњачи и следи, хитајући прва да призна отцепљење Хрватске и Словеније, желећи да врати негдашњу превласт германства у пределима између Подунавља и источне обале Јадрана; Ватикан благослови Хрвате и муслимане у борби против Српства, ствараоца и држаоца Светој столици увек немиле Југославије као једне државе Срба, Хрвата и Словенаца.

Због дуготрајности грађанског рата у средишту Југославије, и од њега претње уживљеној постојаности на континенту, умешала се и Европска заједница, што непосредно што преко Организације уједињених нација, дајући и војне снаге да би оружани сукоб ограничиле на тлу југословенском.

Русија, распињана између своје големе потребе да има сажитије са Сједињеним Америчким Државама, од скора звано партнерство за мир, и наспрам великодржавног разлога и сродничке везаности са Српством, гдешто ублажава, али још одсудно не претеже да би српски народ, несаломљив, одолео свесили непријатеља у суседству и моћника из далеког света.

С навршетком четворогодишњице грађанског рата (1991–1995) изишло је да ту највећма одлучује, и доста самовољно ради, влада Сједињених Америчких Држава. Она је постигла да Савет безбедности Уједињених нација одобри да ваздушне трупе Северноатлантског пакта нападају (крајем лета 1995) Србе у Републици Српској и Републици Српској Крајини, бацају бомбе на све што служи војсци, убијају и војнике и грађане.

Чињеница јесте за упис у историју света да се најмоћнији војни савез, с највише разорног оружја откад се ратује у човечанству, први пут од свога постанка (ускоро ће пола века), обрушава гвожђем и ватром баш на српски народ.

А пита се страдалац и сведок да ли је употреба ваздушних трупа Северноатлантског пакта нека завршница „хладног рата“ или, пак, предзначење наредног, посве оружаног светског сукоба, уколико велесиле хоће да окамене раздвојеност Српства и наставе да ослабљују Русију, задирући преко њеног католичког суседства у источној Европи и преко Турске и туркофонских земаља у предњој и централној Азији.

Уједињеност Српства је кључни проблем опстојности на Балкану, опште је мишљење, јер је српски народ насељен у средишту Балканског полуострва, и већи је по бројности људства од иједног другог житељства у суседству, и ималац је предања о својем борењу с тиранима, врснијем него у свих наоколо против ропства кретаних народа.

Уједињеност Српства се одупире победницима у „хладном рату“, макар се оно управно делило у четири своје политичке заједнице. А разбију ли велесиле овог пута уједињеност Српства, онда су посадиле узрок, можда живљи од икојег, једног будућег европског рата.

На Српству, и преко њега кроз судбину Југославије, огледали су се нагони, моћи, супротности и непријатељства велесила у 20. веку. На крају века, Југославијом се изузетно обележио „хладан рат“. Совјетски Савез се смањило не губећи огромност свог простора и људства, Чехословачка се поделила на две државе, а Југославију је задесио највећи губитак – свела се на мање од половине свог пређашњег пространства и становништва.

Југославија, са неколико својих, више кобних него веселих првенстава у Европи, одражава, особено и важно, главне исходе и последице одсуднога догађања у човечанству у добу њој савременом. С њена видика, ваљда може да се промишља и о томе да зло неће вековати где је једном засело; можда, преместиће се и у завичаје злочинаца, да и тамо нађе изобиље, рује и дуби за стрв и ватру.

Кроз овај нацрт огледа о Југославији у Другом светском рату и њеном страдању на ободу „хладног рата“, збиља, требало је дописати тих неколико назнака о војном уделу, о политичком преобраћању, о измени моћности друштвених сталежа, о пропасти комунистичког социјализма, о смањењу федерације, при чему ту пристаје и китица речи о скали моралне износитости југословенског морања и домета у оквиру антифашистичке коалиције.

Узме ли се да је антифашистичка коалиција уништењем немачког нацизма спасила човечанство од покорне насиљу и ропству, онда је њен учинак превага правде као духовног држаоца људске заједнице. То је дело морално, пуне етичке ваљаности. И на тој моралној равни, где је окуп учесника којима се благодари за одлучујућу премоћ ради победе над фашизмом, место је и за именовање особито пожртвованих прегнућа, дакле, духовни престо и за напис повеље јунаштву југословенских родољуба.

Како је овог часа неприлично ма и сажето препричати сву ту четворогодишњу борбу (1941–1945), један обрис навођењем неколико података можда ће довољно предочити од чега потиче и чиме је саздана заслуга с правом на моралну подједнакост када се упоредо оцењују вишечлани садејства и ставља исти етички венац на неједнаке доприносе.

Београдски 27. март 1941. хитнуо се из воље целокупног грађанства; одбијање Југославији наметане покорности нацистичком освајачу Европе изазвало је немачку владу да велики део снаге војске већ кретане пут истока, против Совјетског Савеза, нагло окрене на Балкан да казни Србе (заповедио је дословно вођа Рајха), а Хрвате и Бугаре сколи да слушају, предајући им на управу већину области раскомадане југословенске државе. Колико је седмица немачка војска морала да изгуби док из алпске области избије у залеђе источне обале Јадрана, а из Подунавља, пошав преко Бугарске, пробије се до грчких острва, толико је времена задоцнила с нападом на Совјетски Савез. То одоцење, проузроковано херојством Београда, спада у ред оних последица војничког дејства којима се придаје одсудна важност за коначни исход Другог светског рата. (Неки писци, засад инострани, веле да је одбацивање Тројног пакта, у Београду 27. марта 1941, чињеница светскоисторијског значаја.)

Тринаестојулски устанак (1941) небесно је јуначан узмах Црне Горе. Приморао је Италију да пре упуту војску (шест дивизија) у Црну Гору и источну Херцеговину против устаника него што је опремила ону једну армију за садејство нацистима на већ освајаном совјетском земљишту.

Устанак у Србији (лета 1941) избио је замашно и развио се силно протеривањем немачких посада из више градова, ослобођењем неколико ширих подручја. Поново и баш брзо на Србе расрђена, нацистичка врховна команда је повукла дивизију са совјетског ратишта, другу дивизију пребацила из Француске, нешто мању јединицу привукла из Грчке, и све их довела у Србију, да ту, заједно са три немачке посадне

дивизије, разбију устанике и најокрутније униште сваки извор отпора окупацији. По заповести из Берлина, наређено је трупам да за једног немачког војника стрељају стотину похватаних и везаних Срба. Командујући генерал је изричито задао војницима да буду немилосрдни, рекао је, и поносити, јер ће убијањем Срба осветити немачке борце који су пали на тлу Србије у време Првог светског рата. То се збивало у јесен 1941, дакле, оних месеци кад колаборационистичке владе у окупираним земљама Европе (па и Француске, на пример) упућују националне легије на совјетско земљиште да се тамо придруже немачкој војсци.

Одбрамени устанак Срба у Босни и Херцеговини и Хрватској започет је пре напада Немачке на Совјетски Савез (првих дана јуна 1941) оружаним отпором да би се спречио и умањено од хрватских и муслиманских фашиста већ вршен покољ српског становништва.

Италија је, подстакнута српским устанком, ојачала снагом од неколико дивизија своје трупе на рубовима и по копненој дубини источне јадранске обале. Од тада Италија, изван свог националног подручја, има најјачу скупину војске на Балкану, од које две трећине на тлу југословенском. Устанак Срба је везао и оружане снаге хрватске државе, иначе створене да служи Италији и Немачкој, не дајући јој да знатнију војну јединицу (осим две мале легије) упути на немачки фронт против совјетске војске.

Уосталом, од људства српског рода није нигде био образован ни мален војни одред ради одласка у борбу против Совјетске армије, коју су уз немачке трупе, нападале и војне формације дванаест европских земаља, појединачно различите величине и јакости.

А кад се на совјетском фронту указала прекретница Другог светског рата, повољна за антифашистичку коалицију услед немачког пораза у Стаљинградској бици, Немачка и Италија ратују против устаничке војске у средишњим областима Југославије, употребљавајући, током петомесечних узастопних операција, толико дивизија и самосталних пукова да те јединице имају укупно људства, бројем глава, више него целокупна немачко-италијанска групација у северној Африци против тамошњих британских трупа.

Најпосле, југословенска устаничка војска, четврте године свога ратовања, тукла се против читаве групације на југоистоку Европе и за њу везаних колаборационистичких оружаних састава. Немци су тад били приморани да се дуже од пола године извлаче под борбом кроз Југославију док, најзад, нису положили оружје, предали се и главнином пали у заробљеништво (април – мај 1945). У то време југословенска устаничка војска је држала југоисточни одсек стратегијског обруча антифашистичких армија око нацистичке Немачке; била је самостална на свом делу општег фронта између совјетске војске у Мађарској и англо-америчких трупа у Италији и четврта по бројности људства, значи иза војски три победничке велесиле.

Заиста, устаничка војска и њен борачки рад и развој на просторима самостално ослобађане отаџбине творе образ Југославије пред велесилама и другим државама у антифашистичкој коалицији на сабору крајем Другог светског рата.